

Vəfa Abdullayeva-Nəbiyeva⁶⁷
MƏDƏNİ İDRAK VƏ DİL

Mədəni idrak, zaman və məkanda fərdlər arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində əmələ gələn aktiv idrakın bir formasıdır. Mədəni idrakın öyrənilməsi idrak elmlərinin bir neçə alt sahəsində bəzi paralellərə malikdir. Mədəni dilçilik zaman və məkən daxilində nitq üzvlərinin arasındakı qarşılıqlı təsirlərdən yaranan kompleks bir adaptasiya sistemi olaraq mədəni idrakı araşdırır. Mədəni idrakın mərkəzində mədəni konseptualizasiyalar və onların dildə reallaşması dayanır. Dil mədəni idrakla bağlı ikili rol oynayır: bir tərəfdən, dil əlaqələri mədəni idrakın inkişafı üçün çox önəmlidir, çünki danışanlara təcrübələri haqqında mənalara qurmaq və bu prosesi birgə etmək üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən dil quruluşunun və dil istifadəsinin bir çox aspektləri mədəni idrakdan istifadə edir və çox vaxt onu əks etdirir. Beləliklə, dilin öyrənilməsinin mədəni idrak anlayışı üçün əsas əhəmiyyəti var. Mədəni idrak cəmiyyətdə "kollektiv yaddaş bankı" kimi xidmət edir (4, səh. 94). Dilin bir çox aspektləri bir nitqin müxtəlif mərhələlərində üstünlük təşkil edən mədəni idrakla formalaşır. Bu mənada dil mədəni idrakın ötürülməsi üçün həm yaddaş bankı, həm də hərəkətsiz bir vasitə rolunu oynayan, mədəni idrakın saxlanması və ünsiyyətinin əsas mexanizmi olaraq qəbul edilə bilər. Kommunikativ qarşılıqlı əlaqə zamanı məna qurma prosesi, danışanların əldə edə biləcəyi kontekstual mənbələr kimi bir çox amillərdən asılıdır. Dilçilikdə qarşılıqlı əlaqələr, a) sxematikləşdirmə və ya təcrübədən konseptual sxemlərin mücərrədləşdirilməsi, b) təsnifatlaşdırma və ya əvvəlcədən qurulmuş idrak kateqoriyalarımıza müxtəlif növ təcrübələrin verilməsi və c) fərdi konseptual sahələr arasında xəritələşdirmə kimi proseslərə səbəb olur və buna əsaslanır. Dil ünsiyyətimizin təcrübə əsası mədəni (idiosinkratik və fərdi və ya ümumbəşəri deyil) olduqda, mədəni sxemlər, mədəni kateqoriyalar və mədəni metaforalar formalaşır. Bunlara kollektiv olaraq mədəni anlayışlar aid edilə bilər (2, səh. 104). Dil indeksinin bir çox xüsusiyyətləri mədəni konseptualizasiyalarda yer alır. Mədəni sxem, mədəni kateqoriya və mədəni metafora kimi anlayışlar, dilin mədəniyyətin qurulmuş təcrübə konseptualizasiyasını əmələ gətirən xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün səmərəli analitik vasitələr təqdim edir. Beləliklə, mədəni konseptualizasiyaların tanınması və ümumilikdə onların dillə əlaqəsi, öz növbəsində nəzəri olaraq mədəni idrakın qurulmasına əsaslanan Mədəni dilçiliyin analitik çərçivəsini təklif edir. Mədəni idrak, mədəni konseptualizasiyalar və dil arasındakı əlaqə ümumiləşdirilmiş model yaradır. Belə ki, dilin müxtəlif xüsusiyyətləri və səviyyələri, morfosintaktik xüsusiyyətlərdən pragmatik və semantik mənalara qədər, mədəni sxemlər, mədəni kateqoriyalar və mədəni metaforalar şəklində mədəni konseptualizasiyalara yerləşdirilə bilər.

Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin təməli Franz Uri Boas tərəfindən qoyuldu və daha sonra tələbələri Safir və Uorf tərəfindən işləndi. Dilin nisbilik prinsipinə əsaslanan Boas, Safir və Uorf öz yazılarında tez-tez dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin mahiyyəti ilə əlaqədar fərqli fikirlər bildirdilər. Belə ki Boasın dilçilik ideyası Humboldt ənənəsinə əsaslanırdı və o, dünya dillərində danışanların dünya haqqında fərqli fikirlərini necə əks etdirdiyini və kodlaşdırdığını öyrənməklə maraqlanırdı. Boas üçün fərqli dillər təcrübəni fərqli şəkildə təsnif edir və insan dillərinin sözləri mədəni maraqları əks etdirir. O, qrammatik kateqoriyaların insan təcrübələrinin müəyyən aspektlərini danışanların diqqətinə çatdırmaq üçün olduğunu və "danışmaq üçün düşünmək" ideyasını irəli sürdü. Bu fikrə əsasən, insan düşüncəsi mütəfəkkirin dili ilə məhdudlaşmır, əksinə diqqətlə əlaqəlidir. Yəni Boas qrammatik kateqoriyaları diqqəti prinsipial şəkildə yönəltmə vasitəsi kimi başa düşür və bu bir tayfa mədəniyyəti ilə dil arasında birbaşa əlaqə olduğunu qeyd edərək yazır: "dilnin forması mədəniyyətin vəziyyəti ilə formalaşmayacağı müddətcə, mədəniyyətin müəyyən bir vəziyyəti dilin morfoloji xüsusiyyətləri ilə şərtlənəcəkdir" (2, səh. 23). Boasın bu ifadəsi, yeri gəldikcə, mədəniyyətin dilin formasını formalaşdırma biləcəyini, ancaq bir dilin morfoloji xüsusiyyətlərinin mədəniyyəti şərtləndirə bilməyəcəyi kimi anlaşılır. Yəni Boas üçün təsir istiqaməti bir yoldur: mədəniyyətdən dilə, əksinə deyil.

Edvard Safir Boas tərəfindən qurulan ənənəni təqib etdi və Şimali Amerikada antropoloji dilçiliyin ən təsirli qabaqcıllarından biri olaraq tanındı. Boas kimi Safir, dilin qrammatik kateqoriyalarının təsviri üçün dil-daxili vasitələrdən istifadə olunacağına çox inanırdı. Safirin dil, mədəniyyət və ətraf mühit arasındakı əlaqəyə dair düşüncəsi ən yaxşı şəkildə "Dil və Ətraf Mühit" məqaləsindən aşağıdakı hissədə öz əksini tapmışdır. Bir dilin lügət tərkibinə cəmiyyətin diqqətini cəhən bütün fikirlərin, maraqların və məşğuliyyətlərin kompleks bir inventarı kimi baxıla bilər və bununla da fiziki mühitin xarakterindən və ondan istifadə edən insanların mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindən böyük ölçüdə nəticə çıxara bilər. (2, səh. 228) Burada Safir, dilin lügət tərkibinə danışanların fiziki, sosial və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən bir şey kimi baxır. Ancaq 1933 -cü ildə nəşr olunan "Dil" adlı məqaləsində Safir, fərqli templərdə xronoloji olaraq dəyişiklikləri üçün mədəni xüsusiyyətlərlə dil quruluşu arasında dəqiq bir əlaqə ola bilməyəcəyi ideyasını müdafiə edir. O qeyd edir: "Mədəni bir xüsusiyyətin bir dilin köklü quruluşuna necə təsir etdiyinə işarə etmək çox nadir hallarda mümkündür. Bu əlaqələrin olmaması, dil dəyişikliklərinin əksər mədəniyyət dəyişiklikləri ilə eyni sürətlə getməməsi ilə əlaqədardır" (2, səh. 59). Digər tərəfdən ilkin fikrə əks olaraq Safir yazır: "Sözlük bir xalqın mədəniyyətinin çox həssas bir göstəricisidir və mənada dəyişikliklər, köhnə sözlərin itirilməsi, yenilərinin yaranması və alınmasını hamısı mədəniyyət tarixindən asılıdır" (2, səh. 59). Safir tez -tez "dilçilik determinizmi" yanaşmasını xüsusiləşdirərək dil və düşüncə əlaqəsini belə izah edir: "Dil, sosial gerçəkliyə bir bələdçidir və sosial problemlər və proseslər haqqında bütün düşüncələrimizi güclü şəkildə şərtləndirir. Əslində dilin yalnız müəyyən ünsiyyət və ya düşüncə problemlərini həll etmək üçün təsadüfi bir vasitə olduğunu təsəvvür etmək olduqca absurddur. Bu cür yanaşma sonradan dilçilikdə müvafiq sualların yaranmasına səbəb oldu: a) bu təsirin əhatə dairəsi nədir, yəni dilin hansı xüsusiyyətləri bu təsir istiqamətində iştirak edir və düşüncənin hansı aspektlərinə təsir

⁶⁷AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. vefa.abdulla@mail.ru
557

edir və b) bu marjinal təsir, yəni dilin xüsusiyyətləri danışanların diqqətini təcrübənin müəyyən aspektlərinə cəlb edirmi, yoxsa dil quruluşu düşüncəmizin quruluşunu birbaşa müəyyənləşdirir.

Sonrakı illər ərzində, müxtəlif ideoloji məktəblər və sahə alimləri tərəfindən ortaya atılan bir çox sual fərqli hipotezlər yaratdı. Nəticədə, linqvistik determinizmin fərqli versiyalarına görə yaradılan fərziyyələr, idrak psixologiyası da daxil olmaqla, müxtəlif elm sahələrində saysız -hesabsız empirik araşdırmaların yaranmasına səbəb oldu. Bu araşdırmalardan bəziləri hipotezi inkar etmək üçün sübutlar tapdı, digərləri isə hipotezin bir növünü dəstəklədi.

Dilçilik nisbiliyinə dair empirik tədqiqatların nəticələrindəki fərqlər tədqiqatçıların "dil" və "düşüncə" anlayışlarının fərqli şərtləri ilə izah edilə bilər. Dünya zehnimizin təşkil etməli olduğu təəssüratların kaleydoskopik axını ilə təqdim olunur və bu, əsasən zehnimizdəki dil sistemləri ilə əlaqədardır. Biz zehnimizdə təbiəti parçalayıq, anlayışlara bölürük və dildə mövcud kodlaşdırılmış nümunələr əsasında mənaları təyin edirik. Uorf dildə kodlaşdırılan anlayışların, müəyyən bir dünyanın görünüşünün kainata tökdüyü modeli əks etdirdiyini bildirirdi. Onun müəyyən xüsusiyyətlərinin, eləcə də, daxili mexanizminin tam araşdırılmasını üçün dilin (keçmiş, indiki və ya hər ikisi) təməlinə duran mədəniyyətin və dünyagörüşünün tədqiqata cəlb olunması fikri, hazırda bir çox antropoloji dilçi alimlər tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilən bir mövqedir.

Dildə bu məsələyə iki yanaşma var. İlk yanaşma, dillərdə kodlaşdırılmış konseptualizasiyanı araşdırmağa və paralellərin olub olmadığını görmək üçün danışanların keçmişini, indisini və ya hər ikisinin dünyagörüşünü araşdırmağa çalışır. İkinci yanaşma, danışanların dünyagörüşünü danışdıqları dilin xüsusiyyətlərini əks etdirməsinə yönəlib. İkinci yanaşma çox problemli və çox şaxəlidir. Dillərin müasir danışanların zehmində aktiv istinadları olmayan konseptualizasiyanı əks etdirən xüsusiyyətləri ola bilər. Linqvokulturologiya baxımından bir çox hallarda dillərin müəyyən xüsusiyyətləri, cəmiyyətinin mövcud mədəni idrakında artıq aktiv ola bilməyən konseptualizasiyalar üçün 'arxiv' olaraq xidmət edir.

Linqvokulturologiya ilə linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi müqayisəsinə gəldikdə, linqvokulturologiya bir "nəzəriyyə kompleksi" və ya "fərziyyə" deyil, bu proses həm nəzəri, həm də analitik bir çərçivə təqdim edir (5, səh. 78). Nəzəri bir çərçivə olaraq linqvokulturologiya mədəni idrak, dil və mədəni anlayışlar arasındakı əlaqəni geniş şəkildə izah edir. Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin bəzi müzakirələrindən fərqli olaraq, linqvokulturologiya mücərrəd "mədəniyyət" anlayışı ilə məşğul olmur, əksinə mədəni konseptualizasiyaların araşdırılmasına diqqət yetirir. Həqiqətən də, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin üzvləşdiyi ən böyük problemlərdən biri onun terminologiyasının qeyri-dəqiqliyidir. Daha əvvəl bəhs edildiyi kimi, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi müxtəlif vaxtlarda "mədəniyyət" "dünyagörüşü", eləcə də "metafizika" termini mənasında istifadə olunub.

Linqvokulturologiya üçün idrak "anlayış" deməkdir. Linqvokulturologiya və linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi, demək olar ki, iki fərqli məqsədə xidmət edir. Lakin fərqli təəssümlərdən asılı olmayaraq, linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi düşüncə ilə dil arasındakı əlaqə haqqında bir sıra fərziyyələr yaratdı.

Linqvokulturologiya, insanın təbiətə, cəmiyyətə, tarixə, sənətə və sosial və mədəni həyatının digər sahələrinə münasibətdə özünüdərkini öyrənir və dilçilikdə, dildə göstərilən və sabit olan dünyagörüşünü psixi modellər şəklində nəzərdən keçirir. Linqvokulturologiya müxtəlif etnik qrupların nümayəndələrinin mədəni və zehni xüsusiyyətlərini təhlil edir, bu da onların mədəni dəyərlərinin xüsusiyyətlərini, insanın maddi və daxili dünyası anlayışlarının xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. G.O. Vinokur qeyd etdi ki, müəyyən bir mədəniyyətin dilini öyrənən hər bir dilçi, bununla da seçdiyi dilin mədəniyyətinin tədqiqatçısı olur (1, səh. 211). Dil xalq mədəniyyətinin, psixologiyasının və fəlsəfəsinin mənbəyidir, xalqın tarixinin və ruhunun beşiyidir. Hal-hazırda, hər bir xalqın mədəniyyəti və dili eyni anda ümumbəşəri və milli komponentlərin mövcud olduğu ümumi qəbul edilmiş bir fikirdir. Dünyadakı bütün insanlar və ya müəyyən mədəniyyətlərin nümayəndələri tərəfindən eyni dərəcədə başa düşülən ümumbəşəri mənalar mədəniyyətlərarası ünsiyyət üçün zəmin yaradır. Eyni zamanda, hər hansı bir mədəniyyətdə dildə, əxlaq normalarında, inanclarında, davranış xüsusiyyətlərində və s. mədəniyyətə semiotik yanaşma, mədəniyyəti bir işarə və mətnlər toplusu olaraq qəbul etmək lazımdır. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, linqvokulturologiya canlı milli dildə təəssüm olunan və dil proseslərində özünü göstərən maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənən humanitar bir elmdir. Bu, dilin əsas funksiyalarından birinin necə həyata keçirildiyini - mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması və ötürülməsi üçün bir vasitə olmasını izah etməyə imkan verir. Məqsədi, dil vahidlərində mədəniyyəti təəssüm etmə, saxlama və ötürmə üsullarını öyrənməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Винокур Г.О. Культура языка. Москва, Работник просвещения, 1925. 216 с.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М. Прогресс. Универс, 1993. 656 с.
3. Сепир Э. Статус лингвистики как науки; Грамматист и его язык // Язык как образ мира. — М.: АСТ, Terra Fantastica, 2003. 576 с.
4. Ngũgĩ wa Thiong'o. Decolonizing the Mind: the Politics of Language in African Literature Nairobi / London: East African Educational Publishers / Heinemann, 1986
5. Lee P. Review of the book: The Whorf theory complex, a critical reconstruction by, 1996. January 1997; Language 5(4):19.

Açar sözlər: mədəni idrak, dil, mədəniyyət, nisbilik nəzəriyyəsi

Ключевые слова: культурное познание, язык, культура, теория относительности

Keywords: cultural cognition, language, culture, theory of relativity

MƏDƏNİ İDRAK VƏ DİL

Xülasə

Mədəni dilçilik zaman və məkan daxilində nitq üzvlərinin arasındakı qarşılıqlı təsirlərdən yaranan kompleks

bir adaptasiya sistemi olaraq mədəni idrakı araşdırır. Dil mədəni idrakla bağlı ikili rol oynayır: bir tərəfdən, dil əlaqələri mədəni idrakın inkişafı üçün çox önəmlidir, çünki danışanlara təcrübələri haqqında mənalı qurmaq və bu prosesi birgə etmək üçün şərait yaradır. Məqalədə mədəni idrak, onun mərkəzində dayanan mədəni konseptualizasiyalar və onların dildə əksi məqamları tədqiq olunur.

CULTURAL COGNITION AND LANGUAGE

Summary

Cultural linguistics examines cultural perception as a complex system of adaptations arising from interactions between members of speech over time and space. Language plays a dual role in cultural cognition: on the one hand, language connections are very important for the development of cultural cognition, as they enable speakers to construct meanings about their experiences and to collaborate on the process. The article examines cultural cognition, cultural conceptualizations at its center and their reflection in language.

КУЛЬТУРНОЕ ПОЗНАНИЕ И ЯЗЫК

Резюме

Лингвокультурология рассматривает культурное восприятие как сложную систему адаптации, возникающую в результате взаимодействия между участниками речи во времени и пространстве. Язык играет двойную роль в культурном познании: с одной стороны, языковые связи очень важны для развития культурного познания, поскольку они позволяют говорящим создавать значения своего опыта и сотрудничать в процессе. В статье исследуется культурное познание, культурные концептуализации в его центре и их отражение в языке.

RƏYÇİ: Dos. T.Əliyev